

Tutankhámon és kora.

Írta: MAHLER EDE.

E dolgozatnak szabatos címe tulajdonképpen ez volna: „*Adalék Egyiptom történetéhez az El-Amarna-i korszakban*”¹ minthogy azonban ez a név – bár szakkörökben nagyon is ismeretes – az utóbbi időben oly sokat megtárgyalt és oly nagy ügyességgel mindenfelé elterjesztett hírek által, amelyek a Tutankhámon-féle sír feltárásával kapcsolatosak, annyira háttérbe szorult, célszerűbbnek tartottam a nagy olvasóközönség érdekében az itt tárgyalandó történeti korszak megbeszélését Tutankhámon nevével fedezni, annyival is inkább, mert ez az ephemer király is ehhez a korszakhoz tartozik.

Ha ez a korszak az ókori Egyiptom történeti fejlődésében nem is a legfényesebbek egyike, de mindenesetre az egész ókori Kelet történetének egyik legfontosabb része. Ez – mint a Tell-el-Amarna¹ környékén napfényre került emlékek és ékirásos agyagtablácskák igazolják – III. Amenhotepel kezdődik és a XVIII. dinasztiával ér véget.²

Hasonlóan egyik királyi elődjéhez, kinek neve épúgy, mint az övé Amon isten nevével kapcsolatos és a XII. dinasztia uralkodói között a 3. viselője volt e névnek – itt III. Amenemhat-ra gondolok – úgy III. Amenhotep is a XVIII. dinasztia dicsőséges fáraói között az első volt, aki dicsőségét nemcsak hadi tényekben kereste, hanem arra törekedett, hogy őseitől örökölt birodalmát teljes nagyságában és virágzásában inkább a béke utjain fenntartsa, továbbá monumentális épületek emelésével és művészeti alkotásokkal nevét az utókor számára megörökítse. És miként III. Amenemhat törzsének utolsó tagja volt, kinek uralkodása idején Egyiptom úgy politikai, mint kulturális téren teljes virágzásnak örvendett, de fiával és utódjával, aki hasonló néven a negyedik, már bekövetkezett a birodalom hanyatlása és minthogy ennek fiútódja nem volt, egyik trónkövetelő küzdött a másikkal szemben a hatalomért: úgy III. Amenhotep a XVIII. dinasztia fáraói között szintén az utolsó volt, akinek idejében Egyiptom még megtartotta nagy világoralmát, mert már fia és utódja alatt, aki a negyedik volt, a trónnak a fényé elhomályosult és amikor ez fiútód nélkül elhunyt, olyan korszak következett be, amelyben trónvillan-

¹ IV. Amenhotep-nek, az egyiptomiak vallását és művészetét egészen új irányba teielő fáraónak székvárosa.

² A következő uralkodók jönnek itt tekintetbe:

III.	Amenhotep	Kr. e. 1439-1403
(III. Amenhotep -f- fia IV. Amenhotep „ „	1408	i 403)
IV.	Amenhotep (= Khu-n-Aton) „ „	1408 1391
	Szakara, Tutankhámon, Ai,)	1391-1380
	Szerateti	

gások zavartik meg az ország békés fejlődését, végül pedig ennek a királyi családnak korai bukását idézték elő.

III. Amenhotep azonban nemcsak meg tudta tartani elődjektől örökölt birodalmát annak egész területében, de a fáraók koronája is oly fényesen ragyogott idejében, mint soha, sem előtte, sem utána. Nemcsak Núbia, melyet egészen a 4. kataraktáig kerített hatalmába, hódolt neki, hanem Ázsia is elismerte fennhatóságát, sőt még Babylonia és Assyria, valamint Mitanni királyai is – amint erről a Tell-el-Amarna mellett napfényre került ékírási okmányok¹ világosan tanúskodnak – komolyan törekedett arra, hogy barátságát megnyerjék. Syria, melynek városfejedelmek már dédapja, a hatalmas III. Thutmosis, alatt Egyiptom vazaljai lettek, olyan alárendelt viszonyba került Egyiptommal, mint azelőtt soha; nemcsak pontosan befizetett évi adókkal bizonyították be alárendeltségüket – hiszen a kirótt adónak a befizetése sohasem történt olyan pontosan, mint most – de más tekintetben sem szalasztottak el semmiféle alkalmat, hogy hódolatukat a fáraóval szemben a legalázatosabb módon kifejezésre juttassák és ez sokszor a legmegalázóbb módon történt meg, amennyiben ilyen kitételekkel jelölik meg magukat a fáraóval szemben: a királyi ház kutyája²; lábaid zsámolya³; lábaid pora*; a föld, amelyen taposol;⁵ a szék, amelyen ülsz;⁶

„Buzogánya leküzdötte Naharinát (azaz: Syriát)
íjjá leterítette a négereket”

lóápoló;⁷ stb. ilyen szavakkal magasztalja az egykorú dicshimnusz ennek a fáraónak a tetteit.⁸ És ezek a szavak bizony sokat mondanak. Nemcsak az előbb hangsúlyozott kitételeket támogatják, amennyiben a syr fejedelmek ezzel az egyiptomi királlyal szemben tanúsított alázatos fellépését megindokolják, hanem igazolják és megerősítik egy másutt⁹ előadott thézist, azt a fal- festményt illetően, amely *Qurnat-Murray* környékén (az egykori Théba város helyén) *Lepsius* vezetése alatt végrehajtott porosz expedíció által feltárt sírt¹⁰ díszíti. Itt a fáraó (az oda rajzolt királynevek szerint: Tutankhámon) pompás trónon ülve van ábrázolva, amidőn átveszi két délvidéki kormányzója, *Hui* és *Amenhotep*, vezetésé alatt neki átnyújtott adományokat, amelyeket egyrészt a syr fejedelmek, másrészt a néger népek adóköteles módon Thébába hoztak, hogy így hódolatukat és tiszteletüket kifejezzék öfelsége előtt. Már e képes ábrázolást kísérő szövegek alapján igyekeztem bebizonyítani azt a lehetetlenséget, hogy az itt ábrázolt király a képhez fűzött nevének ellenére is a napjainkban annyiszor emlegetett, de Egyiptom történetében csak ephemer és egészen jelentéktelen szerepet játszó Tutankhámon legyen. E szövegek egyike, amely a syr fejedelmek alakjai fölött olvasható, így szól:

¹ V. ö. *Knudtzon* J. A: Die El-Amarna-Tafeln (a következőben ezek mindig EA.-val vannak jelölve).

² E A. 61, 109, 201, 202. levél

³ EA. 84, 106, 195, 241. levél.

⁴ EA. 136, 141-143, 146, 185, 192, 195, 198, 213, 220, 226, 229, 231-235, 241, 248, 255, 266-272, 274-280, 292, 293, 296-306, 308, 312, 315, 316, 319-326, 328-332 levél.

⁵ EA. 185, 195, 198, 213, 220, 231-235, 241, 253-255. levél.

⁶ EA. 195. levél:

⁷ EA. 298, – 300, 303-306, 308, 311, 312, 316, 319 – 326, 328, 331, 332. levél.

⁸ V. ö. *Ermatt* A. Die Literatur der Aegypter. Leipzig, 1923. 14. old.

⁹ Budapesti Szemle- CLVIII. köt. 1924. 54. old.

¹⁰ *Lepsius* R., Denkmäler III. 115.

„Ezek a felsóruthen-beli fejedelmek nem tudtak semmit Egyiptomról az istenek ideje óta; békét kérnek a királytól, így szólva: nyújts nekünk szabadságot! Leírhatatlanok a te győzelmeid és nincs korodban ellenség sehol sem; az összes országok békében élnek.”

Ez mindenesetre azt tételezi fel, hogy az itt ábrázolt király az, aki a syr-ek ellen vonult és győzedelmesen előrenyomult volna, ami azonban Tutankhámon-nak a birodalomnak úgy belső viszonyai, mint külső helyzete miatt egyszerűen lehetetlen volt. Országának belsejében a IV. Amenhotep halála után kitört vallásforradalom dühöngött, aminek következtében Tutankhámon-nak különféle ellenfél ellen kellett küzdenie, míg végre egy palotaforradalom, amelynek élén *Ai* nevű trónpraetendens állott, őt arra kényszerítette, hogy az uralkodói gyepőt ennek kellett átadnia. És ha még tekintetbe vesszük a Tell-el-Amarna-i levelek által tudomásunkra került akkori előázisai zavarokat és a mindig nagyobb hatalomra vágyódó hettiták sikereit, akkor Tutankhámon-nak alig lehetett kedve az ázsiai viszonyokba való beavatkozáshoz és a Syria ellen indítandó háború vezetéséhez. Az a megjegyzés: „nincs korodban ellenség sehol sem; az összes országok békében élnek” nem illik tehát a belső trónviszályoktól és külső bonyaldalmaktól kuszált időre, amikor Tutankhámon ült a fáraók trónján. De teljesen ráillik III. Amenhotep idejére, akiről kortársai így nyilatkoztak: „buzogánya leküzdötte Naharinát, íjja leterítette a négereket.” S Nubiára vonatkozólag is történetileg be van bizonyítva, hogy az egyiptomi királyok által vezetett utolsó nagy hadjárat az volt, amelyet III. Amenhotep uralkodása 4. évének végén irányított. Ezenkívül még egy körülmény szól amellett, hogy a fent említett Qurnat-Murray-i sírkamrában ábrázolt fáraó az ott feltüntetett királynév ellenére sem lehet Tutankhámon, hanem csak III. Amenhotep. A Dél mindkét kormányzója, akik ezen a képen a syr és nubiai fejedelmek által Thébába hozott adományokat a fáraó nevében átveszik és azokat neki átnyújtják, Hui és Amenhotep néven szerepel, tehát ugyanazok, akik III. Amenhotep 11. uralkodási évében, tehát már 45 évvel Tutankhámon előtt viselték a Dél kormányzójának méltóságát.¹ Amellett III. Amenhotep uralkodásának 30. évében a nagyvezéri tiszet viselő *Chamhat* sírjában oly jelenetet találunk ábrázolva, mely minden vonatkozásában hü analógiáját mutatja a fent említett sírban lévő és az oda rajzolt név alapján Tutankhámon-nak tulajdonított képnek. A fáraó itt is trónján ülve jelenik meg és átveszi a Dél és Észak adóját. A király előtt áll minisztere, aki urának 30 évi jubileuma alkalmából az Észak és Dél (azaz a syr provinciák és a nyomorú kus) népeinek adójáról szóló kimutatást neki előolvassa.²

Mindezekből kiviláglik, hogy a Qurnat-Murray mellett felfedezett sírban ábrázolt jelenet III. Amenhotep-pel és nem Tutankhámon-nal van összefüggésben, bár az ott feltüntetett királynév az utóbbira vonatkozik.

Az egyiptomi fáraók történetében éppen nem ritka dolog, hogy még olyan uralkodók is, akik a történetben jelentős szerepet játszanak, nem riadtak vissza attól, hogy elődjek emlékeit maguknak tulajdonítsák azáltal, hogy az illető emléken előforduló királynév helyére a sajátjukat vésették. Miért ne kísérelhette volna meg ezt Tutankhámon is, akinek a birodalom

¹ Budapesti Szemle, CLVIII. köt., 56. old.

² V. ö. *Brugsch* H., *Geschichte Ägyptens unter den Pharaonen*, 416. old.

belső és, külső zilált viszonyai miatt úgysem volt alkalma nagyobb tettekre? És III. Amenhotep neve erre a célra igen alkalmasnak ígérkezett. III. Amenhotep, mint Alsó- és Felsőegyiptom királya ezt a nevet viselte: *Néb-maát-Rá*, mint Ra isten fia pedig így címezte magát: *Ámonhotep-hak-uáz*; Tutankhámon-nak tehát csak a „maát” jegy helyébe a „kheperu” jelét kellett odailleszteni, a „hotep” helyébe pedig a „Tutankh”-ot és az „uáz” helyébe az „on-réz” jegyet, hogy III. Amenhotep neveit a sajátjaival helyettesítse, ami a megfelelő hieroglif jegyek által sokkal könnyebben volt elérhető, mint ez az itt leközölt átirásból látható.

Ez különben nem az egyetlen eset, amellyel Tutankhámon-nal kapcsolatban alkalmunk van találkozni. A legfontosabb darabok egyike, amelynek Tutankhámon-nak tulajdonított sírból előkerültek, *Carter*, az ásatások archeológus-vezetője szerint az a trónszék,¹ amelynek hátsó támláján látható dombormű az ottlevő királynév szerint trónján ülő Tutankhámon királyt ábrázolja abban a helyzetben, amint az előtte álló királyné illatos olajjal őt bekenni törekszik. Mindkettő fölött a fénylő napkorong domborodik ki, amint áldást osztó és kezekben végződő sugarait kibocsátja; ez a IV. Amenhotep által meghonosított külső jelképe annak az általa széltében hirdetett vallásrendszernek, amely az összes eddigi hagyományoknak hadat üzent. Már *Carter* előtt is gyanús volt az a körülmény, miképpen hozható kapcsolatba olyan emlék, amely a thébai Amon-kultuszt kigúnyoló vallásfelfogásnak összes szimbólumát tartalmazza, éppen Tutankhámon-nal, tehát azzal a királlyal, aki egész királyi existenciáját tisztán Amon-isten papjainak köszönhette és aki ennek következtében ephemeralis uralmának egész tartama alatt csak labdajáték volt azok kezében. *Carter*² ezt azzal magyarázta, hogy Tutankhámon ezt a trónszéket olyan időben csináltatta, amikor még Tell-el-Amarnában lakott és itt, mint IV. Amenhotep veje az Áton-kultusznak hódolva, a Tutankháton-nevet viselte és ezért bizonyára kezdettől fogva ezt a nevet a reliefen is feltüntette. Mikor aztán királyi trónra kerülve Thébába költözött át, mint Ámon isten buzgó tisztelője és előharcosa, a Tutankhámon-nevet vette föl és ezért következképpen az emlékeken előforduló Tutankháton-nevet Tutankhámon-ra változtatta. Nézetem szerint azonban ez a magyarázat kissé naiv ahhoz, hogy komolyan vegyük. Mert ha C. feltevése helyes volna, azt a kérdést kellene felvetnünk, miért változtatta meg Tutankhámon a reliefen csupán csak a nevét, míg az Áton-kultuszra emlékeztető szimbólumot, t. i. sugarait a földre küldő napkorongot, amely nemcsak az Ámon-papoknál, hanem az olvasni nem tudó óhitű népnél is a legnagyobb megütközést keltette, épségben hagyta. Talán feltehető-e, hogy egy zsidó templomot, vagy más synagogális céloknak szolgáló épületet, amelynek ormát a szokásos „Mágén-Dávid” név alatt ismeretes szimbólum díszíti, máshitűek istentiszteleti célokra átvették, mielőtt ezt a szimbólumot el nem távolítanák? Alig képzelhető el, hogy ilyen esetben megelégednének azzal, hogy a kapuzat fölött lévő héber feliratot egy másikkal felcserélnék, a főszimbólumot pedig, amely állandóan az épület előbbi rendeltetésére emlékezteti a hívőket, sértetlenül a helyén hagynák. Hiszen tisztán látjuk ezt az esetet az Aja-Sophia templománál is, melynek keresztény szimbólumát a törökök félholddal cserélték fel és nem elégedtek meg csupán a

¹ Lásd Howard *Carter* u. A. C. *Mace*, Tut =encli=Amun, Ein ägypt. Königsgrab. 3. Aufl. Leipzig, 1924, Címlap.

² U. o. 139. old.

feliratok megváltoztatásával. Ugyanez okból C. feltevése tarthatatlan, tehát észszerűbb magyarázatot kell keresnünk, s ez ama korszak történetileg megállapított tényeinek a megfontolásával könnyen meg is található. Mindenekelőtt feltűnő, hogy nemcsak az életosztó sugarait kilövelő napkorong, az Aton-kultusz szimbóluma az, amely bennünket arra kényszerít, hogy a Tutankhámon-féle sírban napfényre került domborműves trónszékét a Tell-el-Amarna-i korszakba soroljuk, hanem a királynak és feleségének ott ábrázolt portraitékei is úgy vannak megalkotva, hogy – ha nem volnának rajtuk Tutankhámon-ra vonatkozó királynevek – e képeket föltétlenül IV. Amenhotep és felesége ábrázolásainak kellene tekintenünk.¹ És valóban azok is. Csak a királynevek vannak Tutankhámon-ra vonatkozó nevekre felcserélve, ami más emlékeken is megtörtént. Más helyen² foglalkoztam már azzal az általános fölvetett kérdéssel: „*honnan szerezte ezt a sok napfényre került kincset olyan fáraó, aki csak palotaforradalomnak köszönhetette trónját és akkor is csak – mint akarat nélküli báb az ismét hatalomra került Amon-papság kezében – ephemer életet tengethetett?*” És már akkor próbáltam e kérdést egy visszapillantással a Tutankhámon uralmát megelőző események történetére megoldani és meg vagyok győződve, hogy ez az egyetlen észszerű módszer, amely e rejtély megoldásához vezethet.

Tudjuk, hogy IV. Amenhotep mint az egy istenről szóló új tannak hirdetője, annyira elfordult Amon-istennek és papságának tiszteletétől, hogy mindenütt, hol az emlékeken az Amon-név előfordult, ezt kivakartatta és midőn emiatt az ellene érezhető elkeseredés a tetőpontra hágott, elszánta magát egy új székváros alapítására és Théba, az eddigi birodalmi főváros, elhagyására. De már előbb, talán még mint atyjának, III. Amenhotep-nek társuralkodója, régi szokás szerint sírhelyének alapításáról a Théba melletti királysírok völgyében gondoskodhatott és ezt mindenesetre a szokásos sírkamrákkal és falfestményekkel is ellátta. Midőn aztán Thébát elhagyta és székhelyét a mai El-Amarna területén alapított Chut-Aton városába helyezte át, arról kellett gondoskodnia, hogy elődeitől örökölt és nemcsak a királyi palotában, hanem a thébai Amon-templomban is felhalmozott kincseket biztonságba helyeztesse. Valószínű, sőt bizonyos, hogy nem is vihette magával új székhelyére és így királyi javainak jórészét vissza kellett hagynia. Hol helyezhette volna ezt el biztosabban, mint az utolsó nyugvóhelyéül elkészített földalatti sírkamrákban? Itt helyezte el tehát kir. kincseinek jórészét és nem lehetetlen, hogy ebben hű embereinek egyike, aki úgyszólván az ő veje volt, azaz a későbbi király Tutankhámon segítségére volt. Amikor ez aztán, mint király Thébát választotta székhelyéül és IV. Amenhotep nem a thébai Biban-el-moluk-ban elkészített sírkamrában, hanem a Tell-el-Amarna-nak, új székesvárosának közelében épített sírhelyében temettetett el, akkor ő az apósának, IV. Amenhotep-nek szánt thébai sírkamráját a maga számára birtokba vehette s így az 1923. évi ősz végén folytatott ásatás alkalmával felfedezett kincseknek és művészeti tárgyaknak az eredete ebben lelné természetes magyarázatát.

De Tutankhámon Thébába való visszatérése alkalmával bizonyára a királyi kincseknek jórészét és köztük apósának (IV. Amenhotep-nek) a trónszékét is magával hozta Tell-el-Amarnából Thébába s ezeket aztán

¹ V. ö. H. Schäfer, Kunstwerke aus El-Amarna. Verl. Jul-Bard, Berlin. I. II.

² Budapesti Szemle, CLVIII. 56. k.

biztonságból a már előbb elrejtett többi kincsek mellé helyezte, ahol azután mindenütt elődjeinek a nevét a sajátjával felcserélte.

Ezt a feltevést megerősíti a feltárt sírkamara bejáratánál levő dombormű is. Itt is látható az Áton-kult-ot jelképező napkorong, áldást osztó kezekben végződő sugaraival, tehát a IV. Amenhotep idejében uralkodó új világnézetnek a szimbóluma, ami bizonyára arra vall, hogy ez a sír *eredetileg* IV. Amenhotep és nem Tutankhámon számára készült, hiszen ez utóbbi egész rövid uralkodása alatt úgyis az Amon-kult-nak hódolt. Amellett itt a királynevek meglehetősen sérültek, ami bizonyára arra enged következtetni, hogy ezek eredetileg IV. Amenhotep-pel voltak kapcsolatban.

Mindezek után tehát nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy a Qurnat-Murray-i sírban megtalált falfestmény sem Tutankhámon idejéből való, amelynek, különben a rajta ábrázolt tények sem felelhetnek meg, de igenis III. Amenhotep korára utalnak, aki uralkodásának 4. évében tényleg nagy hadjáratát vezette Nubia ellen és akiről a felirat magasztalokig kiemeli: „Buzogánya leküzdötte Naharinát, íjja leterítette a négereket.”

De kereskedelmi tekintetben is akkor állott Egyiptom virágzásának tetőpontján; soha azelőtt nem úszott az állam akkora jólétben, mint most. Egyiptom képezte most az akkor ismert világ kereskedelmi központját, innen indultak ki az összekötő utak minden fontosabb kereskedelmi telep felé és ezzel szoros kapcsolatban állott az ország jóléte és gazdasági fellendülése, ami számos építészeti és szobrászati alkotáson jutott kifejezésre. És ez a gazdagság volt az, amely Elő-Azsia fejedelmeit arra indította, hogy Egyiptommal a legbarátságosabb viszonyban éljenek. Így pl. *Tusratta*,¹ Mitanni királya, következőképpen ír² III. Amenhotepnek: „Nagyon jóbarátságot akarunk tartani és jóbarátok akarunk lenni. . . Juttassál nekem, testvérem, 10-szer annyit, mint atyámnak! Én testvéremtől sok arany-t kértem; küldjél nekem tehát, testvérem, többet, mint atyámnak. Atyámnak nagy arany áldozati csészét és nagy aranykorsót; továbbá arany táblákat juttattál; így küldjél nekem is, testvérem, aranyat, amennyit csak lehet. Illeszen testvérem birodalmában annyi az arany, mint a por!”

Asur-nadin-ahê assyr királynak Amenhotep 20 talentum aranyat küldött;³ így akarta barátságát biztosítani.

Három olyan levél* jutott birtokunkba, amelyeket *Kadasman-Harbe* babyloni király sógorához, III. Amenhotep-hez⁵ intézett és mindegyikben arra szorítja az egyiptomi királyt, akit különben barátsága jeléül testvérének nevez, küldjön neki nagymennyiségű aranyat, ami „a babyloni követek jelentése szerint Egyiptomban olyan közönséges, mint a por”.

III. Amenhotep által épített templomok is tanúságot tesznek arról a hihetetlen gazdagságról, amelyben birodalma úszott és ugyanarról tanúskodnak e kor iparművészeti tárgyai is, amelyekkel a nagyobb muzeumok szinte el vannak halmozva és a Tutankhámon-féle sírból előkerült tárgyak némelyike bizonyára szintén III. Amenhotep idejéből való.

¹ *Tusratta* sógora és egyszersmind apósa is volt III. Amenhotepnek, amennyiben ez nemcsak átarnának, *Tusratta* atyjának *Giluhipa* nevű leányát vette nőül, de *Taduhipa-t* is, aki *Tusratta* leánya volt.

² EA. 19. lev., 30. kk. sor.

³ E A. 16. lev., 19. kk. sor.

⁴ EA. 2., 3. és 4. lev.

⁵ III. Amenhotep nőül vette II. Karaindas-nak, *Kadasman-Harbe* atyjának egyik leányát.

A legjellemzőbb emberi személyiségére az a házasság, amelyet *Ty-vel*, egy nem királyi vérből származó nővel kötött, akinek eredetéről csak annyit tudunk, hogy egy bizonyos *Juaó-nak* és *Tuaó* nevű feleségének volt a leánya. És mégis ő volt III. Amenhotep legkedvesebb felesége és tisztán neki tulajdonítható, hogy férje, a fáraó, elődjeinek a felfogásában a korona viselőjének isteni azonosságáról megalkotott és oly erősen gyökerező hagyománytól mindinkább eltávolodott, úgy hogy maguk a művészek is előszeretettel ábrázolták őt közönséges emberi vonatkozásaiban.¹

De alig tévedünk és alig távolodunk el az igazságtól, ha az idegen törzsből származó Ty-t sémi eredetűnek tartjuk. Talán az „Ibrim”-nép törzséhez tartozott, mely a Tell-el-Amarna-féle táblácskákon „Chabiri” néven fordul elő² és amely ebben az időben Egyiptom földjén nagy számban volt található. Vagy talán éppen ahhoz a néphez tartozott, amely néhány évszázaddal előbb – Kr. e. 1575 körül – telepedett itt le és így talán nem is valószínűtlen, legalább nincs kizárva annak a lehetősége, hogy Ty Izrael törzséhez tartozott. Ha sémi fejedelmek – később Salamon király is – egyiptomi királyleányokat vehettek nőül és egyiptomi királyok viszont ázsiai fejedelmek családjából házasodhattak,³ miért ne vehetett volna el egyszer egyiptomi király országában lakó sémi néptörzsből való leányt? így azután világos, miért volt olyan ellensége az Amon-kult-nak és papjainak az a Ty, aki olyan hitben nevelkedett, amely monoteisztikus eszmékkel volt átitatva és miért nevelte saját gyermekeit oly szellemben, amely Egyiptomban teljesen ismeretlen volt. Így könnyen magyarázható meg, hogy miért oltott bele bizonyos idegenkedést az egész birodalomban mélyen tisztelt Amon-isten iránt és bizonyos utálatot a többi istenséggel szemben saját gyermekébe – a későbbi IV. Amenhotep királyba –, akinek gyöngéd szeretettel rajta csüngő királyi férje a fennálló trónöröklési rendszer kijátszásával a koronát biztosította. Miután azonban Izrael monoteizmusa is ebben az időben erősen asztrális jellegű volt, így a Ty által fiának a szívébe oltott monoteizmus is ilyenfajta volt: ez úgynevezett szoláris monoteizmus, amelyben az egy, *egyetlen* és *egységes* isten a napkorongban (*Aton*) van megtestesülve. IV. Amenhotep tehát már mint gyermek szivta magába az egy fényistenről szóló tanokat és „amit a gyermeki kedélybe gyengéd ifjúkorban az anyai száj meggyőző nyelvvel beleoltott, az a serdülő ifjúnak szilárd hitvallása lett”.⁴ Elődjei bátran és hódítólag léptek föl mindenfelé és Egyiptom hatalmát messze Ázsiára terjesztették ki. Ő azonban dicsőségét és kulturtörekvéseit nem haditettekben kereste; előtte más célok és eszmék lebegtek. Egyiptomban az isteneszme már korán fejlődött ki. Amit a sémiták „*ih*” név alatt értettek, azt az egyiptomiak „*núter*” szóban foglalták össze. „*Núter*” volt a legfőbb lény, melyet az emberi szférán kívül és fölött működve képzeltek, amely *kezdetben* és *mint kezdet* volt itt, teremtette a világot és akarata szerint irányította és kormányozta az egész mindenséget. Ezt a legfőbb lényt azonban a különböző kerületekben különféleképpen személyesítették és ennek megfelelően különféle nevekkkel is illették. Igaz, hogy mindenütt a Nap volt az, amelyben a mindent átölelő és éltető elemet

¹ V. ö. Breasted-Ranke, *Geschichte Ägyptens*, 2. Aufl. 1911. 290. old.

² EA. 286,^{19, 55}; 287,³¹; 288,^{38, 44}; 289,¹⁴; 290,^{13, 14}.

³ Így IV. *Thutmosis* Artatámának, Mitanni királyának a leányát vette nőül; III. *Amenhotep* egyik felesége II. Kardunias babyloni király leánya volt, másik felesége Sutarnának, Mitanni királyának a leánya stb.

⁴ *Brugsch* H., *Geschichte Ägyptens unter den Pharaonen*. 419. old.

fölismereni vélték, mégis sokféle volt az a mód, amelyben ez a vallási nézet kifejezésre jutott. És különfélék voltak az attribútumok s ennél-fogva a nevek is, amelyekkel Egyiptom különböző kerületeiben az istenséget megjelölték. Így keletkezett az istenségek egész serege, amelyek mindegyikében a „nüter”-fogalom manifesztálódott. A memfiszi *Ptah* volt pl. a világ teremtője és megnyitója; a thébai *Amon* a rejtett dolgok ismerője, tehát a mindentudó; ismét más istenség neve annak a legfőbb lénynek a fogalmát takarta, amely a szántóföldeknek termékenységet hoz, a Nílust megdagasztja stb. És miként minden kerületnek megvolt a maga külön fővárosa, mely egyszersmind a kerületi fejedelem székhelye is volt, úgy megvolt a maga külön istene és külön istentisztelete; a főváros volt eszerint nemcsak az egész kerületnek politikai középpontja, de centruma ugyanezt a kerületet jellemző istentiszteletnek is. És éppen abban az időben, amikor Egyiptom egy jogar alatt egyesült, az uralkodó, székhelyének a változásával egy más istenség is jutott uralomra. És így történt aztán, hogy Théba felvirágzásával *Amon* lett az egyiptomiak nemzeti istenének, akit aztán felruházva Rá-nak, a fénylő Nap örök istenének, az attribútumaival mint *Amon-Rá*-t tiszteltek és „*Amon-Rá*, az istenek királya” névvel jelölték meg. Az istenek e zürzavarával és számos mítikus formulákkal most szakítani kellett. Mindjárt trónralépése kezdetén IV. Amenhotep nyíltan egy új irány követőjének vallotta magát és nem is telt bele hosszú idő, Egyiptom hivatalos világa szakított a régi vallással és az új tan hívője és terjesztője lett. Az *Amon*-kultusznak mellékneveivel és papságaival egyetemben hadat üzent. A király lemondott eddigi nevééről és ezt *Chu-n-Aton* („a napkorong fénye”) névvel cserélte fel és példáját a birodalom nagyjai is követték, amennyiben neveikben netán előforduló *Amon*-kitételt törölték és ha nem is *Áton*-nal, de legalább az ezzel többé-kevésbé azonos Rá-val helyettesítették, m. p. azzal az egy istenségnek felfogott Rá-val, aki IV. Amenhotep trónnevében is szerepelt, amely kétségtelenül a Nap-isten *egységét* tisztán hangsúlyozza. Hogy azonban a régi birodalmi istenséggel és számos mellékistenével egyszer s mindenkorra szakítsunk, el kellett távolítania mindazt, ami bármilyen tekintetben is emlékeztethetné kultuszára. Ez okból elpusztították az összes Anionra vonatkozó istenszobrokat és a meglevő feliratokból kivakarták a régi istenségek neveit is; csak kevés emlék került ki ezt a sorsot. Ezért hagyta el a király régi székvárosát, Thébat is és alapított magának Közép-Egyiptomban Bénéhasszantól délre – a mai Tell-el-Amarna helyén – *Chu-Áton* néven új székvárost. Théba a régi politeisztikus istenrendszer nem bizonyult alkalmasnak egy tisztán monoteisztikus vallásfelfogás középpontjának.

Hogy milyen tisztán jutott kifejezésre az *Áton*-kultuszban az *egyetlen* istenség tisztelete, ezt legjobban láthatjuk abból a néhány fennmaradt himnuszról, melyek több helyen a Jahve dicsőítésére alkotott bibliai zsoltárokkal vágnak össze. De bármilyen magasztosak is voltak ezek a tanok, mégis aránylag csak rövid ideig méltányolták, de még mindig elég sokáig ahhoz, hogy az országban lakó Izrael-népre is befolyást gyakoroljanak. Ez a nép, mely hosszú egyiptomi tartózkodása alatt mindig idegen kult-okkal találkozott, most IV. Amenhotep alatt azt vette észre, hogy mennyire nyomul előtérbe vallási tekintetben egy új felfogás, amely több pontban érintkezett az övékével. Keletkezett egy monoteisztikus reformáció, amely alaptételeiben fedte az ő monoteizmusuk tanait, azzal a különbséggel, hogy míg az izraelitáknál a Hold volt az, amelyben nem-

zeti istenük mindenhatóságát és múlhatatlanságát látták megszemélyesítve (amennyiben Izrael ünnepei, amelyek pontos betartására Jahve törvényei elsősorban vonatkoznak, a Holdnak határozott fázisaihoz kapcsolódnak),¹ addig az egyiptomiak nemzeti istensége a napkorongban manifesztálódott. Mindenesetre már előbb, talán már az egyiptomiak történetének legrégebb idejében is, a Nap volt a megtestesítője annak a legmagasabb lénynek, melynek az egyiptomiak jólétüket köszönhették, hiszen Rá, az istenek királya, aki az egész egyiptomi istenkörnek az élén állott, a világosságot és a melegséget szóró Nap volt. De Rá éppen az „istenek” királya és nem az egy, az *egyetlen* és *egységes* isten; ő az egyiptomiak szemében az volt, ami a görögöknek Zeusz. Az ország különböző részein más és más attribútumokat, ennél fogva más neveket is tulajdonítottak neki, így: Ámon-Rá, Chnum-Rá, Hor-Rá, Szebek-Rá stb. Másképp lett ez most IV. Amenhotep alatt. Most csak egy isten, egy legfőbb lény, amely bár a Napkorongban, de mégis mint az *egyetlen* teremtő, mindenható és jóságos lény testesült meg, tarthatott *isteni* tiszteletre számot. És éppen ennek az *egyetlen istenségnek* a tisztelete az, ami által a monoteizmus kifejezésre jut. Hasonló monoteizmussal találkozunk Izraelnél már a legrégebb időben és az idővel mind tisztultabb alakban jelentkezik. Izrael már az ősidőkben magával hozta egy legfőbb, végtelenül jóságos és már korán teremtőként képzelt lénynek a tiszteletét és a Jahve-vallás nem is volt egyéb, mint ennek az ősrégi tiszteletnek a folytatása, ennek következetes keresztülvitele és kiemelkedése.² Most látták, hogy Egyiptomban is ilyen vallás alakult ki, abban az Egyiptomban, amelyben őket *idegenek-nek* tekintették és ezért rabszolgasorsra kárhoztatták. E változás beköszöntével abban kezdtek reménykedni, hogy sorsuk is jobbra fordul. III. Amenhotep élettársul nem egyiptomi, hanem idegen nőt emelt magához és őt gyöngéd szeretetének minden jelével elhalmozta. Ez az idegen nő – mint már kiemeltük – az Egyiptomban gyűlölt és azért kemény rabszolgamunkára ítélt néptörzsnek volt a gyermeke és így a gyűlölet, amely az egész népre hárult, magának a királynénak is osztályrészül jutott. És minél jobban fokozódott e gyűlölet, annál jobban ragaszkodott törzsrokonaihoz. Gyermekeinek a lelkébe az Egyiptomban uralkodó szokások iránt utálatot és megvetést oltott be, különösen az egyiptomiak vallási nézetei iránt érzett és mutatott nagy ellenszenvet és fiát, aki az ő befolyása következtében hivatva volt egykor a trónt elnyerni, monoteisztikus irányban nevelte. Leánya volt az,³ aki az izraelita gyermeket a Nílus nádasában kis ladikében fekvő megtalálta. Ez a fiú idegen származása miatt a „Mosz = gyermek” nevet nyerte el, amiből a görög „Mosis” és a héber „Móseh” származott. Mindez, valamint Mózesnek gondos neveltetése az egyiptomi udvarban Izraelben azt az édes reményt érlelte, hogy IV. Amenhotep alatt jobbra fordul majd sorsuk és ez a remény még fokozódott, amikor IV. Amenhotep király minden régi vallási szokással szakított és új vallást léptetett életbe, mely monoteisztikus jellege miatt közel állott Izrael vallásához. Így Izrael, mely egyiptomi

¹ Nisan-hó teliholdjának ideje = *Passzah*; Tisri újholdnapja = *Jom-haziMron* (most Ras-hasanah); Tisri-hó teliholdjának ideje = *Szukkoth*; továbbá ünnepeltetik minden *újhold napja* s tekintetbe veendő a telihold „*sabattu*”ünnepjéből fejlődött *szombati nap*, valamint a hét héttel (tehát hét fázissal) a Nizsan teliholdjára következő *Sabbuoth-ünnep* is.

² Schröder L., Wesen u. Ursprung der Religion 33.

³ V. ö. Mahler, The Exodus, Journal of the Royal Asiatic Society, 1901. 33. kk.

tartózkodása alatt úgymint már több szokást vett át, most az itt Áton-ban kifejezésre jutott monoteizmust is magáévá tette és bizonyára nem is volt könnyű e tanokat később Izraelből kiírtani. Áton is, mint az Izrael nemzeti istene, „Jahve”, a mindent kormányzó leghatalmasabb istenség volt; Áton is az egész világ teremtője, irányítója és kormányzója, csak tisztelete, melyben az Áton-kultusz külsőleg kifejezésre jutott, volt más, mint az, amellyel Izrael Jahvé-t magasztalta. És így csak természetes, hogy Izrael más kultúrelemekkel és vallási szertartásokkal együtt az Áton-kultuszt is átvette. A legvilágosabban látjuk ezt ott,¹ ahol Jahve, Izrael nemzeti istene „Ádon” szóval van megjelölve. Ezt a szót rendszeresen „Úr”-ral szokták fordítani, de azt hiszem, hogy itt, ahol Izrael Egyiptomban való tartózkodása, ottani szenvedései és kivonulása van kiemelve, nem célzás nélkül történik hivatkozás arra az „Áton” istenre, aki éppen rövid idővel Izrael kivonulása előtt az egyiptomiak részéről általános tiszteletnek örvendett. O volt az a monoteisztikus módon tisztelt isten, aki a napkorongban testesült meg és akinek ereje és akarata a napsugarak fényében nyilvánul meg és akinek a hirdetője, IV. Amenhotep király, ezért; *Chu-n-Aton*”-nak = „a napkorong fényé”-nek nevezte magát.

Így az a befolyás, amelyet Ty, III. Amenhotep-nek nem királyi családból való felesége férjére gyakorolt, oly hatalmas volt, hogy vele új korszak vette kezdetét, amelyet nemcsak a királynénak az államügyekbe való beleszólása,² hanem főképpen és elsősorban minden kulturális téren – mint: vallás, művészet és irodalom területén – bekövetkezett hatalmas fellendülés is jellemez.

Ha valahol a vallás volt az emberiség kulturális tevékenységének legfontosabb tényezője, ha valaha egy népnek a vallástörténete egyszersmind kultúrtörténete is volt, akkor Egyiptomra nézve elsősorban áll ez az eset. A nemzeti élet a vallási fejlődéssel itt volt a legszorosabb kapcsolatban; minden vallási mozgalom érintette egyszersmind a nemzeti életet is, minden vallási fordulat magával rántotta egyúttal a fennálló állami rendet is és az állami életben is változásokat idézett elő. Ilyen átalakulás következett be az állami életben IV. Amenhotep uralkodása alatt is.

De nemcsak a vallásban, de a művészetben és az irodalomban is hatalmas változás történt most. A legfőbb alkotások, melyeket az egyiptomi művészet általában teremtett, kétségtelenül a Tell-el-Amarna-féle korszakból valók. Hihetetlen finom érzék a test felületének a kezelésében a főjellemvonása e kor művészetének, ami sem az eddigi, sem az azutáni egyiptomi művészeti alkotásokra, oly feltűnő módon nem jutott kifejezésre.

E korszak irodalma is egészen jellemző vonásokat mutat fel, amennyiben új irányban és új alakban indult fejlődésnek. Míg eddig az irodalmi nyelv lényegesen elütött a mindennapi közlekedési nyelvtől, úgy hogy amaz közönséges ember előtt csaknem érthetetlen volt, addig most feltűnő változás állott be. Ettől kezdve – mondja Erman,³ az egyiptomi nyelv és irodalom legkiválóbb ismerője – e korszakban kialakult nyelven kezdtek írni; az eretneknek nevezett IV. Amenhotep által szerkesztett szép naphimnusz⁴ is ezen a nyelven van megfogalmazva és még a Ramesszidák

¹ Exod. XXIII, 17 és Exod. XXIV, 18.

² A királynénak a neve a hivatalos okmányokban rendszerint férjével jelenik meg. V. ö. *lireasted-Banhe*, Geschichte Aegyptens. Berlin, 1911. 290. old.

³ Die Literatur der Aegypter. Leipzig, 1923. 4. old.

⁴ U. o. 358. kk. – *Breasted Ranke*, Geschichte Aegyptens. Berlin, 1911. 302–306.

idejében is, amikor az El-Amarna-korszak minden alkotása eltűnt, teljes virágzásban volt az irodalom e neme.

És így e két király, t. i. III. és IV. Amenhotep – mindegyik a maga nemében – felülmúlta az eddigi egyiptomi uralkodókat; az egyiptomi korona előbbi viselőinek egyikénél sem találunk olyan kifejezett erős jelleget, mint e kettőnek e tekintetben még III. Amenemhat sem tesz kivételt. Atya és fiú egyaránt igyekezett szabadulni az örökölt hagyományoktól, amelyek szerint a király a többi ember körén kívül állva, istenhez hasonló lény és mint emberek, alattvalóik szemében mindenekelőtt csak embereknek akartak feltűnni, akik emberileg éreznek, emberileg gondolkoznak és emberileg cselekszenek. Még sokkal fokozottabb mértékben áll ez IV. Amenhotepre; ez oly nagy jellemerővel rendelkezett, mint sem elődjei, sem utódjai közül egyik sem. „Ő az első reformátor és az első bölcs a történetben.”¹

De már e fáraónak a halálával bekövetkezett a birodalom gyors bomladozása. A folytonosan megismétlődő trónvillongások, amelyek következtében a trónra jutott királyok csak igen rövid uralomnak örvendhettek (így: Szakara, akit Tutankhámon követett, aztán Ai, akit viszont Szerateti üzött el), mélyen aláásták a fáraó tekintélyét és hatalmát, míg végre Horemhib-nek, az egykor IV. Amenhotep szolgálatában állott tisztnek, sikerült az uralkodás gyeplőjét megragadni és energiájával, valamint fáradhatatlan tevékenységével országában a régi rendet visszállítani. Úgy látszik, hogy a birodalomnak a leideni papyrusban² ecsetelt helyzete nemcsak az ó- és középbirodalom átmeneti idejére vonatkozik, de teljesen megfelel a IV. Amenhotep halálával beállott trónvillongások korának is.³ És mint akkor a XII. dinasztiaival Egyiptom újból fellendült és nagy hatalomra jutott, úgy Horemhib-bel is új korszaka kezdődik az egyiptomi történetnek, mely az országot új virágzásra juttatta.

¹ *Breasted* – *Ranke*, *Gesch. Aegyptens*. Berlin, 1911. 307. old.

² V- ö. *Lange*, *Sitzungsber. d. kön. preuss- Akad. d. Wiss-* Berlin, 1903. 601. kk. – *Gardiner*, *The admonitions of an Egyptian Sage*. Lipcse, 1909. – *Erman A.*, *Sitzber- d. preuss- Akad. d. Wiss-* 1919. XLII és *Erman*, *Die Literatur der Aegypter*. Leipzig, 1923. 130-148. – *Mahler*, *Aurora*, II. évf., 2. sz., 111. kk.

³ Ezt bizonyítja nemcsak az a körülmény, hogy a szóbanforgó papyrus az új birodalom idejéből való, hanem sokkal inkább az a tény, hogy az itt vázolt katasztrófa nemcsak a Deltára, de – amint az e papyrus egyik helyéből kitűnik – főképpen Felső-Egyiptomra, ahol éppen a XVIII. dinasztia székelt. Ez a hely így hangzik (v. ö. *Erman*, *Die Literatur der Aegypter*. 134. old.): „A déli hajó sülyedőben van, a városok elpusztítva hevernek és Felső-Egyiptom üres pusztasággá változott át.”